

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/82/43-50>

Mirvari Abduləli qızı Eminova
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
dissertant
mirvarieminova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1187-8006>

XVIII ƏSRİN I YARISINDA AZƏRBAYCANIN XARİCİ VƏ TRANZİT TİCARƏTİNDƏ HİND TACİRLƏRİNİN ROLU

Xülasə

Mənbələrdə hind tacirlərinin Azərbaycanda ticarət fəaliyyəti haqqında daha dolğun məlumatlara XV əsrdən başlayaraq rast gəlmək mümkündür. Sonrakı əsrlərdə onlar bu sahədəki fəaliyyətlərini daha da genişləndirmiş, XVII əsrin ortalarından etibarən isə Azərbaycanın tranzit ticarətinin xeyli hissəsini ələ keçirməyə müvəffəq olmuşdular. Bu vəziyyət XVIII əsrin I yarısında da qalmaqda davam edirdi. Əslində, XVIII əsrin 20-40-cı illərini hind tacirlərinin Azərbaycanda fəaliyyətlərinin çiçəklənmə dövrü hesab etmək olar. Bəhs edilən dövrdə onlar Azərbaycanın xarici və tranzit ticarətinin inkişafına ciddi təsir göstərmiş, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafında yaxından iştirak etmişlər. Məqalədə Azərbaycan tarixşünaslığı üçün kifayət qədər aktual olan bütün bu məsələlər, daha konkret desək, hind tacirlərinin Azərbaycan vasitəsilə Avropa-Rusiya-Şərqi və Azərbaycan-Rusiya tranzit ticarətinin inkişafında oynadıqları vasitəçi rol tədqiqatə yeni cəlb edilmiş materiallar əsasında tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *tranzit ticarət, xam ipək, hind tacirləri, Bakı limanı, Dərbənd*

Mirvari Abdulali Eminova

The role of indian merchants in the foreign and transit trade of Azerbaijan in the first half of the 18th century

Abstract

In the sources, it is possible to find more complete information about the trade activities of indian merchants in Azerbaijan starting from the 15th century. In the following centuries, they expanded their activities in this field, and from the middle of the 17th century, they managed to capture a significant part of Azerbaijan's transit trade. This situation continued in the first half of the 18th century. In fact, the 20s-40s of the 18th century can be considered the heyday of Indian merchants' activities in Azerbaijan. In the mentioned period, they had a serious impact on the development of foreign and transit trade of Azerbaijan and closely participated in the development of commodity-money relations. In the article, all these issues, which are quite relevant for Azerbaijani historiography, more specifically, the mediating role played by Indian merchants in the development of European-Russian-Eastern and Azerbaijan-Russian transit trade through Azerbaijan, were studied on the basis of newly included materials.

Keywords: *transit trade, raw silk, indian merchants, Baku port, Derbend*

Giriş

XVIII əsrin I yarısında mənbələrdə hind tacirlərinin Azərbaycanda göstərdikləri fəaliyyəti özündə əks etdirən məlumatların azlığı mövzunun tədqiqində bir sıra çətinliklər yaradır. Bu, özünü hind tacirlərinin Xəzəryanı bölgələrdə, o cümlədən Azərbaycanda fəaliyyətə başlamalarının vaxtının müəyyənləşdirilməsində daha aydın göstərir. Azərbaycan-Hindistan əlaqələrinin araşdırıcısı Ş.Məmmədli antik müəlliflərin məlumatlarına əsaslanaraq qeyd edir ki, bölgədə hind tacirlərinin fəaliyyəti daha qədim dövrlərə aiddir (Məmmədli, 2011:19). Həqiqətən də antik müəlliflərin (mil. ə. IV – mil. I əsri) ticarət yolları haqqındakı məlumatları Azərbaycanın hələ qədimdən Hindistanla ticarət əlaqələri saxlamasından xəbər verir. Həmin dövrdə bu əlaqələr intensiv olmasa da, iki ölkə arasındakı ticarət əlaqələrinin qədim köklərə malik olduğunu təsdiqləyir. İlk mənbələr və səyyah gündəliklərinin məlumatlarına əsaslanaraq

qeyd etmək olar ki, Azərbaycanla Hindistan arasında ticarət əlaqələri sonrakı əsrlərdə daha intensiv inkişaf etmişdir.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin görkəmli tədqiqatçısı S.B.Aşurbəyli qeyd edir ki, hələ XV əsrdə Bakıda və Şamaxıda yaşayan hind tacirləri özlərinə məxsus karvansaralarda qızgın ticarətlə məşğul olurdular (Ashurbeyli, 1990:31). N.M.Qoldberqin fikrincə isə 1615-1616-cı illərdən hind tacirləri artıq Həştərxanda məskən salmışdılar. V.M.Beskrovnu bu hadisəni həmin əsrin 60-cı illərinə aid edir (Magomedov, Abdurakhmanova, 2012:67).

Qeyd edilənlər təsdiqləyir ki, hind tacirləri Azərbaycanla daha erkən münasibətlərə girmiş və burada məskunlaşmışlar. Hind tacirlərini Azərbaycana Şərqi digər ölkələri ilə müqayisədə daha sərfəli və təhlükəsiz ticarət şərtləri cəlb edirdi. XVI əsrdən başlayaraq siyasi sabitlik, ticarət mərkəzlərinin zənginliyi, əlverişli şərait hind məskənlərinin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayırdı. Ən başlıcası isə Azərbaycanda məskunlaşan hind tacirləri öz adət-ənənələrinə və dinlərinə uyğun həyat tərzi keçirmək imkanı qazanırdılar. Bakı şəhəri yaxınlığında Suraxanı kəndində yerləşən, hind tacirlərinin ibadətqah yeri olan od məbədi – Atəşgahın da mövcudluğu bunu təsdiqləyir. Müqəddəs ocaqları hesab etdikləri bu dini mərkəzə hindlilər xüsusi diqqət yetirirdilər. Belə ki, iri ticarətlə məşğul olan tacirlər Abşerondakı Suraxanı kəndində yaşayan hindli atəşpərəstlərə pul və ərzaqla kömək edir, “əbədi odlar”ın yerində hücrələr və məbəd tikmək üçün vəsait verirdilər (Ashurbeyli, 1946:52-53).

Təbriz, Ərdəbil, Dərbənd, Bakı, Şamaxı və digər şəhərlərimizdə tikilmiş hind karvansaraları bu ölkədən olan tacirlərin Azərbaycanda məskunlaşdıqlarını, ölkənin xarici və tranzit ticarətində fəal rol oynadıqlarını təsdiqləyir. İçərişəhərdə bu günədək qorunub saxlanılan XVI əsr abidəsi – Multanı karvansarayı Azərbaycan – Hindistan tarixi ticarət əlaqələrinin bariz nümunəsidir.

Əslində hind tacirlərinin Xəzər ticarətinə daha intensiv şəkildə cəlb olunmalarını XVI əsrdən götürmək lazımdır. Bu məsələyə iki amilin təsir etdiyini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bunlardan biri Səfəvilər dövlətinin yaranması, Səfəvi və Moğol dövləti ilə münasibətlərin normallaşması, sabitliyin mövcud olması ilə bağlı idi. İkincisi isə, Rusiyanın Kazan və Həştərxanı istila etdikdən və Şimali Xəzər bölgəsinə sahibləndikdən sonra bölgədə möhkəmlənmək məqsədilə erməni və hindli tacirlərə imtiyazların verilməsi idi. Bu, Həştərxan qubernatoruna ünvanlanmış 20 may 1647-ci il tarixli çar nizamnaməsində öz əksini tapmışdır (5).

Hollandlar tərəfindən şərq ticarətindən sıxışdırıldıqdan sonra hindlilər Xəzər ticarətinə daha çox cəlb olunmağa başlamışdılar. Dərbənddəki hind tacirləri haqqında yazılı məlumatlar daha sonrakı dövrə aid olsa da, Həştərxan Prikaz Palatasının salamat qalmış gömrük qeydləri XVII əsrdən hind tacirlərinin Həştərxandan Dərbəndə və əks istiqamətdə müntəzəm ticarət səfərlərindən xəbər verir (Magomedov, Abdurakhmanov, 2012:67). Buna əsaslanaraq, hind tacirlərinin XVII əsrdən Dərbənddə fəal ticarətlə məşğul olduqlarını iddia etmək olar. Sənədlər təsdiqləyir ki, XVII əsrin ortalarına doğru Həştərxanda, Dərbənddə, Şamaxıda yaşayan hind tacirləri artıq Volqa-Xəzər tranzit ticarətinin fəal iştirakçıları idilər.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər Həştərxanda XVII əsrin 30-cu illərində hind koloniyası formalaşmağa başlamışdısa, Şamaxıda, Bakıda və Azərbaycanın digər şəhərlərində hind ticarət məskənləri artıq mövcud idi. Eyni zamanda XVII əsrdə hind tacirləri yalnız Şərq ölkələri ilə ticarətdə iştirak edirdilərsə, indi artıq onlar Qərbi Avropa-Rusiya-Şərq ölkələri ticarətində fəaliyyət göstərirdilər. Beləliklə də, əgər əvvəllər hind tacirlərinin ticarət əməliyyatları Həştərxanla məhdudlaşdırsa, sonradan onlar Rusiya və Qərbi Avropada İrandan və Hindistandan gətirilən malları sataraq Rusiya və Qərbi Avropa mallarını alıb satış üçün İran və Hindistana aparırdılar. Hətta XVII əsrin ortalarından ayrı-ayrı hind tacirləri Həştərxandan Kazan, Moskva, Yaroslavl, Nijni Novqorod bazarlarına nüfuz edirdilər. Rusiya hakimiyyətinin hind tacirlərinə həvəsləndirici münasibəti və sərfəli ticarəti hind tacirlərini Rusiyaya getdikcə daha çox cəlb edirdi, malların həcmi və çeşidi artırdı (6).

Zaman keçdikcə vətənlərindən uzaq qalan hindli tacirlər Rusiya şəhərlərində və Azərbaycanda daha böyük məskənlər salırdılar. Həştərxan və Şirvan hind tacirlərinin əsas yerləşdikləri mərkəzlər idi. Həştərxan, Dərbənd və Bakı dəniz limanları genişmiqyaslı Volqa-Xəzər tranzit ticarətinin təmin edilməsində mühüm rol oynadıqlarından hind tacirləri bu şəhərlərdə daha çox məskunlaşdılar. Həştərxan limanı Şərq tacirlərinin görüşdükləri əsas məntəqə idi.

XVII əsrin sonlarından şərq tacirləri ticarət, yeni bazarlar axtarmaq üçün Həştərxandan Qafqazın digər ticarət mərkəzlərinə getməyə başlamışdılar. Dərbənd, Şamaxı, Bakı onların adi ticarət yoluna çevrilirdi (Russko-indiyskie otnosheniya v XVII v., 1958:338). Hindistana gediş-gəliş çətinləşdiyinə görə Həştərxanda olan hindli tacirlər Səfəvilərə məxsus ticarət mərkəzlərindən Hindistan və İran (Azərbaycan) istehsalı olan mallarla ticarət edirdilər (Magomedov, 2015:152). Həmin məhsulları hind tacirləri Azərbaycanın Dərbənd, Şamaxı, Bakıda olan hind və Azərbaycan, İran tacirlərindən alırdılar. Hindlilərin Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, İran və Hindistanda daimi “nümayəndələri” var idi və onlar öz xadimlərinə, yəni Həştərxandakı iri tacirlərə onların xahişi ilə mal göndərirdilər.

Şərq ölkələrindən əldə etdikləri məhsulları hind tacirləri Həştərxan və digər rus şəhərlərində də satırdılar. Bir qrup hind taciri isə həmvətənlərinin Azərbaycana gətirdikləri məhsulları burada satır, eyni zamanda Səfəvi dövlətinə məxsus şəhərlərdə istehsal edilən məhsulları başqa ölkələrə aparırdılar. İxrac olunan əmtəələr içərisində hind və İran-Azərbaycan parçaları üstünlük təşkil edirdi. XVII əsrdə bu parçaların 30 növü rus gömrük işçiləri tərəfindən qeydə alınmışdı. XVIII əsr sənədlərində isə ticarət əməliyyatlarında yeni parça növlərinin adı çəkilir. Ümumiyyətlə, XVIII əsrdə cəmi 77 növ parça ixrac olunmuşdu (Məmmədli, 2011:122). Göründüyü kimi, XVIII əsrdə Şərq parçaları ticarəti xeyli inkişaf etmişdi.

Ticarət yolları və mərkəzləri

Orta əsrlərdən Hindistan və Çindən başlayaraq Orta Asiya vasitəsilə Xəzər dənizinə qədər karvan yolu var idi. Hindli tacirlər Azərbaycanla bu yol vasitəsi ilə əlaqə saxlayırdılar. Azərbaycanı Hindistan və Çinlə bağlayan dünya ticarəti – cənub magistral yolu ilə – Orta Asiya, İran və Azərbaycanın cənub vilayətləri vasitəsilə, həmçinin şimal yolu ilə – Xəzərsahili boyunca Dərbənd keçidinin yanından keçməklə reallaşdı (Məmmədli, 2011:20). Ticarət gəmiləri Dərbənd, ya da Niyazabadda boşaldılır, buradan karvanlar vasitəsilə Şabran, yaxud Lahıcdan keçərək qısa yolla Şamaxıya istiqamət alırdılar. Dərbənddən Şamaxıya yol 6 gün çəkirdi (Geydarov,1999:59). Azərbaycanın tranzit və xarici ticarətində önəmli mərkəz olan Şamaxı Avropa-Asiya ticarətinin birjası (müəyyən əmtəələrlə sövdələşmələr aparılan bazar M.E.) və xüsusilə Volqa-Xəzər yolundan istifadə edən tacirlərin – Qərbi Avropa-Rusiya-Azərbaycan-İran-Hindistan tacirlərinin toplum yeri idi.

XVIII əsr səyyahı, ingilis Ost-Hind şirkətində xidmət etmiş J.Forsterin məlumatlarına görə, hind tacirlər Azərbaycana və Həştərxana iki marşrutla – Herat və İran vasitəsilə olan quru yolla, ya da dəniz yolu ilə gəlirdilər. Onlar Hindistanın cənubundan, Ərəbistan dənizindən keçməklə Bəsrəyə gəlir, sonra isə quru yolla Şimala tərəf irəliləyirdilər (Məmmədli, 2011:9).

1735-ci il 15 fevral tarixli Rusiya dövlətini qədim aktlar arxivinə məxsus sənəddə isə göstərilir ki, hind taciri Marvari Hindistandan qərbə gedən ticarət yollarını belə şərh etmişdir: “Hindistan torpağında yerləşən və Moğolların yaşadığı şəhər Delli (Dehli) adlanır. O şəhərdən dörd yol keçir:

Birinci yol – sərhəddə yerləşən Fars şəhəri Qəndəhardan keçir. Paytaxt Dehlidən həmin şəhərə dəvə və atlardan təşkil olunmuş karvanlarla ayın üçdə biri qədər vaxta gedirlər. Oradan hər cür mal Fars ölkəsi vasitəsilə ixrac edilir. Qəndəhar şəhərindən Gilana qədər quru yolla, dəvə və atlardan təşkil olunmuş karvanla isə üç aylıq yoldur, qatırlarla daha çox vaxta gedilir.

Digər yol – Buxara torpağından keçir. Hind tacirləri Delli (Dehli) şəhərindən Hindistanla sərhəddə yerləşən Kabil şəhərinə ay yarımına gedirlər. Kabildən Vodokşana (Bədəxşana), sonra Buxaradan keçərək iki ay və ya daha az müddətə Xivəyə çatırlar. Xivədən Həştərxana qədər isə quru yolla getmək mümkündür. Mallar dəvələrdən istifadə edilərək karvanlarla daşınır, karvanı idarə edənlər isə atlarla gedirlər. Xivədən Manqışlav (Manqışlaq) və ya Tyuk-Karaqan bölgəsinə – Xəzər sahilinə dəvələrlə 15 günlük yoldur. Oradan isə dənizlə Həştərxana gedilir.

Üçüncü yol – dəniz və okeandan keçir. Delli şəhərindən dəniz vasitəsilə Tatta şəhərinə gəlinir. Oradan karvanla 3 ay müddətinə gəmilərin dayandığı sahilə gedilir. Oradan isə 60 verstlik dəniz yolu ilə hava yaxşı olarsa, bir aya Fars torpağına Maçeli-Bəndər və Kumu-Bəndər şəhərlərinə çatmaq mümkündür. Sonra isə iki aya quru yolla İranın paytaxtı İsfahana, 25 günə İsfahandan Gilana gedilir.

Dördüncü yol – Hindistanın Kalat şəhərindən keçərək Dehlidən dörd aylıq məsafədədir. Oradan farsların Kirman şəhərinə 45 günə, Kirmandan Kaşana 35 günə, Kaşandan İspoqaniyə (İsfahana) 5 günə və Gilana 20 günə getmək mümkündür” (10).

XVIII əsrin əvvəllərindən Volqa-Xəzər bölgəsində ənənəvi ticarət əlaqələrində dəyişikliklər baş vermişdi. XVIII əsrin I rübündə Rusiyanın məhsuldar qüvvələrinin sürətli artımı, Rusiyanın Baltik ətrafına çıxışı, Xəzərdəki mövqelərin möhkəmlənməsi və I Pyotr hökumətinin ticarəti inkişaf etdirmək üçün həyata keçirdiyi sərt tədbirlər digər ölkələrlə ticarətin artmasına səbəb oldu. Rusiya Asiya ticarətini Avropa ticarəti ilə əlaqələndirməklə bundan maksimum xeyir götürməyə can atırdı. Şərq ticarətinin inkişafına hər cür təkan verməklə, çar hökuməti xəzinəni zənginləşdirib həm də ölkəni zəruri mallarla təmin etməyə çalışırdı. Gömrük maraqları naminə Rusiya hakim dairələri hind və digər Asiya tacirlərinin rus şəhərlərində fəaliyyətinin genişlənməsinə etiraz etmirdilər. Çünki hind tacirləri digər qeyri rus tacirlərlə yanaşı Şərq mallarının, xüsusilə Azərbaycan ipəyinin, ipək məhsullarının Rusiyaya daşınmasında vasitəçi rolunu yerinə yetirə bilirdilər.

Rusiya dövləti Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə Həştərxan vasitəsilə əlaqə saxlayırdı. Həştərxanın Azərbaycanla ticarətdə də mühüm rolu var idi. Belə ki, Həştərxan Xəzər dənizinə Volqa ticarət yolu çıxışında yerləşməklə Azərbaycanın Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Hindistan və başqa uzaq ölkələrlə ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdı. Bütün Asiya ticarətinin iri mərkəzinə çevrilən Həştərxanın nəinki Rusiyanın daxili ticarət mərkəzlərinə, hətta Avropaya çıxışı var idi.

Hindlilərin Həştərxandan keçən ticarət səfərləri dörd istiqamətə ayrılırdı ki, bunlardan da ilk iki istiqamət Azərbaycan üçün mühüm idi:

1. Azərbaycan və İran şəhərlərindən Həştərxana gətirilən mallar daxili rus şəhərlərinə, əsasən, Moskva və Makaryev (Nijeqorodsk) yarmarkasına aparılırdı.

2. Rusiyanın daxili şəhərlərindən Rəştə, Bakı və Dərbəndə, əsasən rus malları, qismən Rusiyada alınan Qərbi Avropa malları, həmçinin Çin malları (az-az hallarda çay və rəngləyici maddələr) gətirilirdi. Dərbənd şəhəri isə dörd istiqamətin üçündə vasitəçi idi (Antonova, 1972:142).

Göründüyü kimi, Azərbaycan Volqa-Xəzər yolunun tranzit fəaliyyətində əhəmiyyətli rola malik idi. Bu da hind tacirlərini Azərbaycanla bağlı ticarətə daha çox cəlb edirdi.

Mal çeşidləri

Həştərxan gömrükxanası sənədlərinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, hind tacirləri Rusiya, Azərbaycan, Orta Asiya, İran və Hindistan kimi ölkələrin ticarət əlaqələrində əhəmiyyətli rola malik olmuşlar. Araşdırılan materiallardan aydın olur ki, Həştərxan gömrükxanasında icazə kağızı verilmiş, öz adları, eləcə də apardıqları məhsulların sayı və siyahısı göstərilməklə Azərbaycana gəlmiş hind tacirləri haqqında xeyli sənəd mövcuddur. Hindlilərin Azərbaycan şəhərlərinə gətirdikləri mallar da öz rəngarəngliyi ilə maraq doğurur. Lakin onların gətirdikləri məhsulların bəzilərinin adları və nə üçün istifadə edildiyi hələ də müəyyən edilməmişdir.

Hind tacirləri Azərbaycandan Hindistana xam ipək, ağ neft və digər mallar aparır, oradan isə müxtəlif ədviyyat, başlıca olaraq isə Kəşmirdə toxunan və Şərqdə geniş yayılmış “tirmə” adlanan və qızıla bərabər tutulan yun parça, pambıq, habelə qızıl sapla naxış vurulmuş ipək parçalar gətirirdilər. Ş.Aşurbəylinin verdiyi məlumata görə “tirmə” adlanan həmin parçalardan bir nümunə Azərbaycan Tarix Muzeyinin ekspozisiyasında saxlanılır. Parçanın fil sümüyü rəngli fonunda “buta” şəklində açıq qırmızı rəngli naxışı var (Aşurbəyli, 2006:181).

Hind tacirləri Şamaxı və Bakıya Hindistandan müxtəlif məhsullarla yanaşı çox bahalı, dəyəri qızıla bərabər tutulan Kəşmir parçaları gətirirdilər ki, bu da yerli əyanlar arasında böyük tələbata malik idi.

Hind tacirləri yalnız Azərbaycan-Hindistan arasındakı ticarətdə deyil, eyni zamanda Azərbaycan vasitəsilə aparılan Sərq-Rusiya-Qərb tranzit ticarətində də fəal rol oynayırdılar. Hindistan tacirləri rus mallarının bir hissəsini Həştərxandan ixrac edirdilər. Həştərxan və Dərbənd vasitəsilə Şərq ölkələrinə ixrac edilən malların xeyli hissəsi Azərbaycan, İran, Rusiya və Avropa mənşəli idi. Bu mallar içərisində dəri və xəz üstünlük təşkil edirdi. Dəri məmulatlarından qırmızı yuft (zərif dəri) və şirniyyat, həmçinin dəri məmulatları – çəkmələr əsas ixrac malları idi. Xəzlərin müxtəlif növləri samur, dələ, tülkü, qoyun və dovşan xəzləri, həmçinin xəz məmulatları – xəz və papaqlar ixrac edilirdi. Bunlarla yanaşı, Rusiyadan qaz tükü, “balıq dişi” (morj dişi), inək yağı, “rus” istiotu kimi mallar da ixrac olunurdu. Avropa malları: müxtəlif növ parçalar (karmazin, yarımarmazin), metallar və metal məmulatları – “yaşıl” mis, çanaq, qazan, mis məftil, “ağ” dəmir – qalay, iynələr, sancaqlar, qıfıllar, həmçinin şəkər, yazı kağızı və s. idi. Hindistandan Rusiyaya isə cilalanmış, yaxud cilalanmamış daşlar, brilyantlar, lali (ləl), karmadon, mixək,

muskat, darçın, bibər, ağ inbir, sarı inbir, qızıl və gümüş parçalar, hər növ hind kəmərləri gətirilirdi (Aşurbəyli, 2006:181).

Hindli tacirlərin Rusiya, Orta Asiya, Şərqi Avropa ölkələrinə apardıqları məhsullar içərisində Azərbaycandan alaraq digər ölkələrdə baha qiymətə satdıqları mallar da az deyildi. Bu xüsusilə ipək və ipək məmulatları idi. 1735-ci ilin noyabr ayında Bakıdan Həştərxana gətirilən malların miqdar və qiymətini nəzərə alaraq ehtimal etmək olar ki, 1737-1744-ci illər arasında dənizlə Həştərxana gətirilən malların böyük hissəsi Azərbaycan şəhərlərindən ixrac edilmişdi. Hind və rus tacirlərinin apardıqları mallar arasında çoxlu miqdarda “Təbriz ipliyinin”, “Şamaxı movu”nun və s. olması, başqa sözlə, Xəzər vasitəsilə Rusiyaya müxtəlif ölkələrdən axışıb gələn tacirlərin malları arasında çoxlu Azərbaycan mallarının olması Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə mühüm rolunu göstərirdi (Məmmədli, 2011:129). Eyni zamanda hind tacirləri müxtəlif ölkələrdən Azərbaycan şəhərlərinə də növbənöv mallar gətirirdilər.

Həştərxan gömrükxanasının məlumatlarına əsasən 8 il ərzində, yəni 1737-ci ildən 1744-cü ilədək hind tacirləri İran və Azərbaycan şəhərlərinə 311,7 min rubl mal idxal etmişdilər. Göstərilən illər ərzində İrandan, həmçinin Azərbaycan şəhərlərindən ixrac olunan malların ümumi məbləği isə iki dəfə çox olub 661,1 min rubla çatırdı (Məmmədli, 2011:116).

Maqomedov H.A. Yuxta istinad edərək göstərir ki, XVIII əsrin 30-40-cı illərində Rusiyanın Xəzəryanı bölgələr vasitəsilə İran və Cənubi Qafqaz ilə ticarətində hind tacirləri böyük rol oynayırdılar. Dəyər baxımından onlar idxalın 1/4-dən çoxuna və əmtəə ixracının isə 2/5-dən bir qədər az hissəsinə nəzarət edirdilər. Onların dövrüyyəsi isə orta hesabla ümumi dövrüyyənin təxminən 1/3 hissəsini təşkil edirdi (Maqomedov, 2015:154).

XVIII əsrin ortalarına doğru hindlilər erməni tacirlər üçün ciddi rəqibə çevrilmişdilər. Bunu 1725-ci il gömrük kitabının məlumatları da təsdiq edir. Gömrük kitablarından aydın olur ki, 3 ay ərzində 43 erməni taciri öz anbarlarından Dərbənd, Bakı və Gilana 11672 rubl dəyərində mal göndərmişdilər, 47 hindistanlı tacir 3 dəfə artıq 35.659 rubl dəyərində olan malın tranzitində iştirak etmişdi (Russko-indiyskie otnosheniya v XVIII v.,1958:307). Elə buna görə də XVIII əsrin 20-40-cı illəri Azərbaycanda hind ticarətinin çiçəklənmə dövrü hesab edilir.

Hind tacirlərinin fəaliyyəti Rusiya dövlətinin də diqqətindən yayınmamışdı. Bütün Şərq, xüsusilə də Azərbaycan ipəyinin Rusiyaya daşınmasında onlardan istifadə edən çarizm tərəfindən hind tacirləri himayə olunurdular. Bunun əksinə olaraq Avropa ölkələrinin nümayəndələri isə bu ticarətə buraxılmırdılar və bunun üçün yalnız çardan xüsusi icazə almalı idilər. Bu da Rusiya dövlətinin merkantilizm siyasətindən irəli gəlirdi.

Hindistan icması əsasən Hindistanın qərb vilayətlərindən (Pəncab və Qocputan) əyalətlərindən gələnlərdən ibarət idi. Çoxluq isə Pəncab vilayətinin ticarət və kустar istehsalın qədim mərkəzi sayılan Mulan şəhərindən gələnlərə məxsus idi. Belə ki, 1746-cı ildə icmanın 53 üzvündən 22-si məhz bu şəhərdən idi (Məmmədli, 2011:119).

Hind tacirlərinin mövqeyi

Hind tacirləri zəngin tacir təbəqəsinə mənsub idilər. Digər tacirlərdən daha təşəbbüskar olan hindli tacirlər istənilən şəraitə uyğunlaşaraq istər Rusiya, istərsə də başqa ölkələrin bazarlarını müxtəlif keyfiyyətli və qiymətli mallarla təmin edirdilər. Ticarət yollarının təhlükəli, yaxud tərəfdaş ölkələrin bürokratik sistemlərindəki çoxsaylı maneələrə baxmayaraq, hindli tacirlər Şərq-Qərb ticarətinin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri idilər. Bununla belə, hind tacirləri ticarətlə məşğul olduqları ölkələrdə bir sıra problemlər yaradırdılar. Bu, xüsusilə Rusiya və Səfəvi dövləti ilə bağlı idi. Belə ki, hind tacirləri qızıl və gümüş pul nominallarının ölkədən çıxarılmasında və saxta pulların tədavişində çox böyük rol oynayırdılar.

İxrac edilən malların miqdarına və onların keyfiyyətinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, hindli tacirlər uzun müddət Həştərxan, Dərbənd və Xəzər dənizinin digər şəhərlərində yaşayan və Volqaboyu tranzit ticarətinə xidmət edən iri peşəkar tacirlər olmuşlar. Xəzəryanı şəhərlərdə məskunlaşan hind tacirləri xeyli vəsaitə malik idilər və Rusiya ilə Qafqaz və Şərq xalqları arasında vasitəçilik ticarəti ilə yanaşı, sələmçi kimi fəaliyyət göstərirdi, yerli feodallara və tacirlərə yüksək faizlə külli miqdarda pul borc verirdilər. Arxiv məlumatlarına görə, 1724-1725-ci illərdə hind tacirləri gilanlı və dərbəndli olan 27 şəxsə, Terek teziklərindən olan 4 şəxsə borc pul (kredit) vermişdilər. Həştərxanda məskən salan Hindistan

koloniyasında 19 nəfər geniş sələmçilik fəaliyyətilə məşğul olurdu. Dərbəndlə daimi ticarət əlaqələri olan hind taciri Jadumov Peru 1724-cü ildə 2374 rubl 90 qəpik məbləğində 26 nəfərə borc vermişdi. 1725-ci ildə isə – 2861 rubl 36 qəpik məbləğində 18 nəfərə borc vermişdi. Kommersiya maraqlarını Dərbəndlə bağlayan başqa bir hindistanlı Satariyev Premri isə ticarət dövrüyəsinə 3970 rubl sərmayə qoymuş və 100 rubl borc vermişdi (Magomedov, Abdurakhmanov, 2012:72).

Həştərxan gömrük qeydlərinə əsaslanaraq ticarət əməliyyatlarına qoyulan kapitalın miqdarına görə hind tacirlərini iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa əməliyyatları minlərlə rublla hesablanan, böyük kapitalı olan iş adamları daxil idilər. Hindlilərə məxsus olan malların ticarətinin əsas hissəsi onların əlində cəmləşmişdi. 1724-cü ildə dövr edən 63 hind ticarət mallarının 47-si iri tacirlərə məxsus idi. Bu tacirlərin mallarının qiyməti hindlilərin aldığı malların ümumi dəyərinin 95%-nə çatırdı. 1725-ci ildə hindli iri tacirlərin avqust-oktyabr aylarında Həştərxana gətirdikləri malların dəyəri hindli tacirlərin ümumi olaraq gətirdiyi bütün malların dəyərinin 81%-ni təşkil edirdi. 97 hindli tacirdən 51-i onların payına düşürdü (Magomedov, Abdurakhmanov, 2012:71).

XVIII əsrdə hindlilər, bir qayda olaraq qrup şəklində, şirkət kimi fəaliyyət göstərirdilər. Xırda tacirlər varlı tacirlərdən borc mal alırdılar. Sonra isə qayıdarkən borclarını ya mal şəklində, ya da pul formasına ödəyirdilər. Bu “veksel üzrə daşınma adlanırdı” (13).

Şərqdən Rusiya vasitəsilə Qərbi Avropaya kimi gedən, Rusiya xəzinəsinə yüksək gömrük haqqı ödəyən belə tacirlərin imtiyazları geniş olur və Rusiya dövləti tərəfindən himayə olunurdular. Onlara çar tərəfindən xüsusi icazə vəərəqəsi verilir və gömrükdən azad edilirdilər. Həmin tacirlər qızılbaş ipəyinin Rusiyaya gətirilməsində və bölgədə rus ticarətinin genişlənməsində böyük rol oynayırdılar. Bu imtiyazlardan biri 1735-ci ilin iyununda General V.Y.Levaşovun ticarətlə bağlı verdiyi sərəncamda öz əksini tapırdı və bu sərəncam Rusiyanın Rəştdəki konsulu S.Z.Arapova ünvanlanmışdı. Sənədə əsasən digər tacirlərlə yanaşı hindli tacirlər də imtiyaz alırdılar (14). Onlar rus ticarət adamları ilə bərabər məbləğdə gömrük ödəyir, Rusiya vətəndaşı hesab olunur və bütün hüquqlardan istifadə edirdilər.

Bununla belə, himayə olunan hindistanlı tacirlər imtiyazlı mövqelərinə baxmayaraq xüsusi kral əmri olmadan Həştərxandan Moskvaya, başqa bir şəhərə və ya ticarət missiyası ilə yarmarkaya gedə bilməzdilər. Bunun üçün Həştərxan vovodasına ünvanlanan çarın xüsusi fərmanı verilirdi (15). Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya dövlətinin Qədim Aktlar Arxivində kifayət qədər belə sənədlər vardır.

Qalan hind tacirləri ikinci qrupa aid idi. Onların 1724-1725-ci illərdə qoyduqları sərmayə 1000 rubldan az idi. Bu qrupda 37 hindli tacir var idi. Bunlardan 13 nəfəri Bakı və Dərbəndə 1724-cü ildə 4867 rubl dəyərinə 16 dəfə, 28-i isə 1725-ci ilin avqust-oktyabr aylarında 6750 rubl dəyərinə 45 dəfə mal göndərmişlər (Magomedov, Abdurakhmanov, 2012:71). Ehtimal etmək olar ki, bu tacirlər Həştərxanda məskən salaraq yaxın bölgələrə mal ötürücülüüyü ilə məşğul olurdular. Hindlilər arasında az miqdarda mal gətirənlər də var idi, məsələn, Bital Piryaev Həştərxandan Dərbəndə cəmi 10 rubl həcmində, Çaldəyev Roçanda isə 27 rubl həcmində mal gətirmişdi (Kilasov, 1970:218).

Həştərxanda müvəqqəti qalan tacirlər digər tacirlərlə müqayisədə heç bir üstünlüyə malik deyildilər və Səfir (Posol) prikazının idarəçi məhkəməsinə tabe idilər. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən Rusiya vətəndaşı olmayan şərq tacirləri, həmçinin hindli tacirlər saxta yollarla gömrükdən yayınırdılar. Bu da haqlı olaraq Səfəvi və Rusiya arasında ziddiyyətlərə, Səfəvi dövlətinin haqlı narazılığına səbəb olurdu (17).

Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında ticarəti tənzimləmək üçün bir neçə dəfə müqavilə bağlanmışdı (1717, 1729, 1732, 1735). 1717-ci ildə A.P.Volinski tərəfindən Şah Hüseynlə bağlanan müqaviləyə əsasən, rus tacirləri İranda ipəyi pulsuz və rüsumsuz almaq hüququ əldə edir, digər malların rüsumu isə yarımbarı azalırdı. Bu müqavilələrin şərtlərindən rus təbəəsi adı altında qeyri rus tacirlər (ermənilər, hindlilər və s.), hətta rus vətəndaşlığı olmayanlar da istifadə edirdilər ki, bu da yeni müqavilələrin bağlanması ilə nəticələnirdi. Ona görə də 1729 (18), 1732 (19) və 1935-ci ildə (20) iki ölkə arasında yeni müqavilələr bağlanmışdı.

Bu müqavilələrdən başqa vəziyyəti tənzimləmək üçün yenidən – 1735-ci ildə Rusiya dövlətinin İranda fəvqəladə elçisi kimi S.Qolitsin və Səfəvi nümayəndəsi Xəlifə Mirzə arasında ticarət məsələləri ilə bağlı rəsmi danışıqlar aparılmışdı. Qolitsin bu danışıqların gedişi haqqında yazırdı: “Fars hökuməti yalnız mallara görə rus tacirlərinin rüsum ödəməkdən azad olduğundan şikayətlənir, lakin İrana çoxlu erməni,

gürcü və hindli gəlir ki, onlar da rus təbəələri adı altında eyni imkanlardan istifadə edirlər. Buna görə də vəkil Təhmasibqulu xan bəyan etmişdi ki, rüsumsuz ticarətə icazə yalnız təbii rus milləti tacirləri üçün başa düşülür və fars dövlətində rus adı ilə ticarət edən bütün gürcü və ermənilər bundan xaric edilir” (Shavrov, 1912:119). Göründüyü kimi sənəd Nadirin hələ dövlət başçısı olmamışdan əvvəl ticarət sahəsində qayda-qanun yaratmağından xəbər verir.

Rusiya Xəzərsahili əraziləri istila etdikdən sonra çarizm bölgədə mövqeyini möhkəmləndirə bilmişdi. Rus dövləti ilə birgə həm rus, həm də şərq tacirləri bir sıra imtiyazlar əldə edərək Volqa-Xəzər tranzit ticarətində üstün mövqə qazanmışdılar. Lakin Nadir şah dövlətinin və xanlıqların yaranması ilə, həmçinin Rusiyanın özünün daxilində siyasi proseslərin gərginləşməsi ilə əlaqədar olaraq çarizmin bölgədə mövqeyi zəifləmiş, bu da rus və şərq tacirlərinin mövqeyinə öz təsirini göstərmişdi.

XVIII əsrdə Xəzər dənizində bütün daşıma vasitələri Rusiyanın əlində cəmləşmişdi. Həştərxana, Dərbəndə, Bakıya, Lənkərana, Ənzəliyə və s. gedən yüklər yalnız rus gəmlərində daşınırdı. Rusiya Xəzər gəmiçiliyini inhisara almışdı. Volqa-Xəzər ticarətində iştirak edən bir çox Azərbaycan tacirləri tez-tez rus gəmilərini icarəyə götürməyə məcbur olurdular. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan ticarəti rus ticarət kapitalından asılı vəziyyətə düşürdü. Bu asılılığı saxlamaq üçün Rusiya imperiyasının hakim dairələri Azərbaycanın dənizətrafi rayonları və Gilanda gəmi tikintisinə mane olur, gəmi inşasında gərəkli olan materialların və gəmilərin İran və Azərbaycanda satışına imkan vermirdi. Nadir şahın və Bakı xanının Xəzərdə donanma yaratmaq istəyi də elə bu səbəbdən qaynaqlanırdı. Ona görə də Nadir şahın bu asılılıqdan çıxmaq üçün elə gördüyü ilk tədbirlərdən biri də Xəzər dənizində donanma yaratmaq olmuşdu (Əvşar, 2014:141-142). Lakin təəssüf ki, bu istək reallaşmadı. Bununla belə, şahın ticarət sahəsində tətbiq etdiyi yeni qayda-qanun bir sıra özbaşınalıqların qarşısını aldı. Bölgədə rus, erməni, hind tacirlərinin mövqeyi zəiflədi. Bu sahədə Azərbaycan xanlarının əvvəlki müqavilələrinin tanınmaması da müəyyən iş gördü (Məmmədli, 2011:102).

Nəticə

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, hind tacirləri Azərbaycan-Şərq və Rusiyanın tranzit ticarətinin Volqa-Xəzər yolu ilə həyata keçirilməsində çox fəallıq göstərmiş, əhəmiyyətli kapitalla sahib olmuşlar. XVI əsrdən intensiv olaraq Azərbaycanın ticarət mərkəzləri olan şəhərlərdə məskən salan hind tacirləri tranzit ticarətdə fəal iştirak edirdilər.

Yaxın və Orta Şərq dövlətləri ilə geniş və etibarlı əlaqələrə malik olan hind tacirləri Rusiya dövlətinin də nəzər diqqətini cəlb etmişdi. XVIII əsrin birinci yarısında böyük strateji planları olan I Pyotr hind tacirlərinin təmsalında Səfəvi dövləti vasitəsilə Hindistan ticarətinə nüfuz etməyə çalışırdı. Rusiyanın hind tacirlərini himayə etməsində məqsədi onları şərq ticarətinə cəlb etmək, onlardan Rusiyanın Azərbaycan, Orta Şərq ölkələri və Hindistanla ticarətində istifadə etmək, şərq, xüsusilə Azərbaycanın ipək və ipək məmulatlarını Rusiyaya ixrac etmək məqsədi güdürdü. XVIII əsrin birinci rübündə Rusiya bu istəyinə nail olsa da, I Pyotrün ölümündən sonra həm Rusiyada, həm də Yaxın və Orta Şərqdə baş verən siyasi proseslər buna imkan vermədi. Xəzər dənizində hind tacirlərinin ticarət fəaliyyəti zəifləməyə başladı. Rusiya-Azərbaycan-İran ticarətinin ümumi tənəzzülü ilə əlaqədar olaraq hind tacirlərinin kommersiya fəaliyyəti də azaldı. Bölgədə baş verən siyasi hadisələr hindli tacirlərə təhlükə yaratmaqla yanaşı, bir-biri ilə ticarət maraqları olan, Rusiya-Həştərxan-Azərbaycanda məskunlaşan hind tacirlərini də son dərəcə çətin vəziyyətə saldı. Bütün bunlara baxmayaraq XVII-XVIII əsrin birinci yarısında hindli tacirlər Qərb-Şərq ticarətində, bölgədə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafında və xalqların yaxınlaşmasında mühüm rol oynadılar.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli, Ş. (2011). XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələri. Bakı: Şərq-Qərb.
2. Ashurbeyli, S. (1990). Ekonomicheskie i kulturnye svyazi Azerbajjana s Indiyey v srednie veka. Bakı: Sharg-Garb.
3. Magomedov, N., Abdurakhmanova, M. (2012). Rol Indeyskogo kupechestva v razvitii tranzitnoy trgovli Rossii cherez Dagestan v XVII pervoy polovine XVIII veka. Institut istorii, arkheologii i etnografii. DNS RAN: Vestnik Dagestanskogo Nauchnogo Tsentra, № 46.

4. Ashurbeyli, S. (1946). Ob istorii Surakhanskogo khrama poklonnikov. Pamyatniki arkhitektury Azerbaydzhana. Sbornik materialov. Moskva.
5. http://rgada.info/opisi/56-opis_2.pdf
6. http://rgada.info/poisk/index2.php?str=56-opis_1&opisanie
7. Russko-indiyskiye otnosheniya v XVII v. (1958). M., Izdatelstvo vostochnoy literatury. Dok. 225, s.338; dok. 227-237. i t. s.339-344.
8. Magomedov, N. (2015). Regionalnaya i mezhdunarodnaya tranzitnaya trgovlya v Zapadnom Prikaspii v XVII-XVIII vv. Makhachkala: IIAE DNS RAN, ALEF.
9. Geydarov, M. (1999). Torgovlya i torgovye svyazi s Azerbaydzhanam v pozdnem srednevekovye. Baku: Elm.
10. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/61-80/69.phtml?id=15530
11. Antonova, K. (1972). Rol Indiyskikh kupsov v torgovle Rossii s Vastokom v pervoy polovine XVIII v. Problemy istorii Indii i strany srednego vostoka. Moskva.
12. Aşurbəyli, S. (2006). Bakı şəhərinin tarixi. Bakı: Avrasiya press.
13. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/41-60/57.phtml?id=15518
14. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/61-80/73.phtml?id=15533
15. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/21-40/29.phtml?id=15490
16. Kilasov, R. (1970). Iz istorii ekonomicheskikh svyazey Dagestana s Rossiyey (kon. XVII-konets XVIII vv.). Dak.FAN SSSR. T.KHKH Makhachkala.
17. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/61-80/70.phtml?id=15531
18. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/41-60/54.phtml?id=15515
19. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/41-60/60.phtml?id=15521
20. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/61-80/73.phtml?id=15534
21. Shavrov, N. (1912). Sudokhodstvo i trgovlya v yuzhnoy chasti Kaspiya. SPb.
22. Cahangir, H.Ə. (2014). Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti. Bakı, 256 s.

Rəyçi: tarix e.d. Camal Mustafayev

Göndərildi: 30.05.2022

Qəbul edildi: 18.08.2022